

Ирена Цвијановић
Историјски институт
Кнез Михаилова 36/II
irena.cvijanovic@yahoo.com

Француска, нова домовина Срба у годинама избеглиштва од 1916-1918. године

Србија је преживљавала тешке дане 1915. године, када је епидемије која је харала у војсци однела на десетине хиљада људи. Српска војска и прогнани цивили повлачили су се преко завејаних планина Албаније и Црне Горе након инвазије Централних сила на Србију, у зиму 1915/16. године, на почетку Првог светског рата.¹ Услед великих напора, многих неуспеха, напуштања домовине, изневерених обећања о савезничкој помоћи, морал војске је ослабио, а сурова искушења издржали су они који су у српској војсци било најупорнији, најчвршћи, и испунили очекивања своје земље.² Након преласка српске војске и цивила преко Албаније, велики број рањених, болесних и изнемоглих избеглица пребачен је у Француску и њене колоније, Тунис и Алжир и Мароко.³ Француска је пружила највећу војну, финансијску и моралну помоћ Србији у Првом светском рату, и примила највише српских грађана током година окупације Србије и избеглиштва од 1916-1918. године.⁴

¹ *Први светски рат II, општа историја*, ур. Н. Дамјановић, Цетиње-Београд 1976, 136-145; К. Спасић, *Један француски војни извештај о повлачењу Срба кроз Албанију и боравку на Крфу*, Научни скуп, Србија 1916. године, Историјски институт, Зборник радова, Књига 5, ур. С. Терзић, Београд 1987, 231-234.

² Неколико чланова моје породице је учествовало у Првом светском рату. Мој прадеда, бакин отац, *Светозар Бојиновић* (1888-1955.), рођен је у Горњем Добрићу код Лознице. Учествовао је у Церској бици. Када је био послат у извидницу, пала је граната, па је послат на превијање због повреде, и захваљујући томе преживео. Остали војници из исте чете изгинули су код Јадранске Лешнице. Прешао је Албанију са војском, борио се на Солунском фронту, и вратио кући после рата. Сахрањен је у Добрићу. Два брата мог прадеде Светозара, *Влајко и Перо Бојиновић*, умрли су од тифуса у војсци у Првом светском рату када су имали само 20-21 годину, и сахрањени су у Добрићу. Прадедин брат *Витомир Бојиновић* био је у Краљевој гарди, као и његов унук, *Живорад Бојиновић*; М. Бабић, Горњи Добрић у прошлости; *Бојиновићи: (Јовањдан)*, у: *Горњи Добрић у Јадру*, Горњи Добрић 2002, 12-15, 33-35, 194-197.

³ Интелектуална елита која је требала да учествује у обнови земље после рата, пребачена је са Солунског фронта на школовање у Француску. Међу њима је био бакин ујак, *Обрад Каитовић*, из Горње Недељице код Лознице, који је дипломирао право у Београду. Повукли су га са Солунског фронта и послали у Париз, где је докторирао право на Сорбони. Сахрањен је на српском војничком гробљу Тје код Париза.

⁴ Љ. Трговчевић, *Срби у Француској током Првог светског рата*, Међународни научни скуп: Српско-француски односи 1904-2004 (Београд, 18-20. Октобар 2004), ур. М.

Прве веће групе српских избеглица почеле су да стижу бродовима у Француску крајем децембра 1915. године, од тога 1500 је пребачено из Солуна. Долазак Срба био је додатно оптерећење за Француску у којој су, почетком 1916. године, већ биле њихове избеглице протеране из северних департмана који су били окупирани, и међу којима је било и странаца. Срби су се искрцавали на југу, где је било много мање избеглица него на северу, па би их француске власти прво сместиле у карантине на острву Фриул, у Ајачиу, Модени и Ментону, а касније у колективни смештај, колоније. Колоније су отворене на Корзици, у Ајачију и Бастији, а касније у високим Алпима, па у области Изер, где су биле колоније у Ворепу, Виривилу и Фурвуару, као и три колоније у департману Жиронде. Министарство унутрашњих послова Француске давало је помоћ онима који би напустили колонију захваљујући породици или новом послу. Српска влада је створила комесеријат који им је такође пружао помоћ у сарадњи са француским властима.

Прва три месеца 1916. године, српске избеглице су стизале свакодневно у луке на Корзици, у Марсељ или Бизерту. Према извештају Министарства унутрашњих послова Француске из 1916. године, француским бродовима превезено је 12.000 српских избеглица из Солуна и са албанске обале.⁵ Срби су стизали до француских лука и италијанским бродовима, који су превезли веће групе избеглица привремено смештених на Липарским и грчким острвима, на Крфу, а неки су из Италије, преко Вентимиље и Модене стигли до Француске копненим путем. Наредних неколико година избеглице су и даље пристизале, са Крфа и из Солуна, у Италију. Део избеглица је стигао у Француску преко Швајцарске, после освајања Битоља. После револуције 1917. године српско становништво морало је да напусти Русију. Француске колоније, Мароко, Тунис и Алжир, прихватиле су српске војнике који су тамо хоспитализовани. У Бизерту је стигло 17.600 избеглица 1916. године, а од тога, у Алжир је отпремљено 2.600 избеглица. Отварањем Солунског фронта и опоравком војника број српских избеглица се смањивао у француским колонијама.⁶ Према српским изворима на француској територији било је око 30.000 Срба, а према француским изворима из 1918. године у Француској је боравило 17.000 Срба и 3.000 Црногораца.⁷

Павловић, Ј. Новаковић, Београд 2005, 43-48; Љ. Алексић-Пејковић, *Француска и Србија за време Првог светског рата, неформалан савез заједничких државних интереса и искреног пријатељства два народа*, Међународни научни скуп: Српско-француски односи 1904-2004 (Београд, 18-20. Октобар 2004), ур. М. Павловић, Ј. Новаковић, Београд 2005, 38-42.

⁵ Archives des Ministère de Affaires Etrangères, Paris, Guerre 1914-1918, 384, 377, 378, 384.

⁶ П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, Београд 1984, 5-79; А. Ђурић, *Солунци говоре*, изд. Легенде- Чачак; Духовни Луг-Крагујевац 2014; П. Опачић, *Солунски фронт, Зејтинлик*, Београд 1978, 53-95.

⁷ *Histoire de la population française. 4. De 1914 à nos jours*, sous la direction de Jacques Dupâquier, Paris 1988, 62-64; Ова књига је једна од најпотпунијих историја француског

Током рата Срби су живели у разним местима, а највише на југу Француске и у Паризу. Осамдесет српских народних посланика стигло је са породицама у Ницу 11. II 1916. године, укупно око сто педесет особа, а временом се тај број повећао, па је Ница током целог рата остала боравиште чланова Народне скупштине.⁸ У Паризу се настанила већина српских интелектуалаца, многи виши чиновници и студенти. Српске избеглице су биле различитог материјалног стања. Имућни или они који су редовно добијали плате државних чиновника били су у могућности да сами бирају смештај, често и место боравка. Новац који су имали или током рата примили могли су да користе захваљујући томе што је трезор Српске народне банке пренет у Марсељ. У банци у Паризу сачувани су извештаји о променама новца, а филијала ове банке у Бордоу свакодневно је бележила имена оних који су новац мењали. У добром положају били су државни чиновници, професори, болесни официри или они на одсуству, сви они који су од српских власти примали плату или неки службени додатак. Али међу избеглицама било је и сиромашних којима је француска помоћ била недовољна за живот, па су тражили места далеко од отмених летовалишта и престонице. Неке српске избеглице су радиле у фабрикама муниције у Француској, неки као пољопривредници и рудари у Алжиру, а у Тунису, у околини Бизерте, у виноградима. Орлеанска железница отворила је у Туру железничарску школу за српску омладину 1917. године и запослила велики број српских железничара. Део избеглица је радио у веома тешким условима, због којих су претрпели тешке повреде и сакаћења. Међу српским избеглицама у Француској био је и књижевник Бранислав Нушић који је 1916. године морао да потражи посао у фабрици. Међутим, већина избеглица је била задовољна са смештајем, а српски ђаци су посебно лепо примљени у школама. Срби у Француској су основали низ српских установа, а покренули су и свој часопис, као и Културни одбор у Паризу.⁹ Дирнут француским гостопримством, српски песник Владислав Петковић-Дис је написао у свом говору, одржаном у П'тит Далу, да ће

становништва.

⁸ Један члан моје породице је био међу посланицима у скупштини који су у време Првог светског рата остали у земљи. *Јосиф Бојиновић* је био земљорадник и трговац у Горњем Добрићу, а неколико пута је изабран за народног посланика. Био је веома активан у раду скупштине и био је један од њених секретара при заседању 1893. године. Члан финансијског одбора скупштине био је 1899. године. Септембра 1906. године, поднео је интерпелацију Народној скупштини о питању земље која је остала преко Дрине, око које се заправо није постављало питање својине него питање државне границе. Сахрањен је у Лозници 30-тих година о државном трошку. Његов унук, *Живорад Бојиновић*, био је у Краљевој гарди. М. Лесек, *Бојиновић, Јосиф*, у: *Српски биографски речник 1, А-Б*, Нови Сад 2004, 676; М. Бабић, *Цитаит из говора Јосифа Бојиновића у Скупштини*, у: *Горњи Добрић у Јадру*, Горњи Добрић 2002, 89-93.

⁹ Љ. Трговчевић, *Културни одбор у Паризу*, Научни скуп, Србија 1918. Године и стварање југословенске државе, Историјски институт, Зборник радова, Књига 7, ур. С.Терзић, Београд 1989, 129-140;

Срби по повратку у отаџбину на питање где је Француска, својој деци уместо одговора ставити руку на срце и рећи им „Ево овде је Француска“.¹⁰

Велики број избеглица су тек у Француској стигле последице тешких борби и мукотрпног повлачења кроз Албанију. Многи су умрли након што су стигли у Француску, у првим месецима 1916. године, као и следеће године, и то углавном због последица рањавања и туберкулозе. На српском војничком гробљу Тије код Париза сахрањено је 800 војника, а око 90 српских ђака сахрањено је у Француској. Поражавајући су извештаји о 24 српска војничка гробља, са укупно 3.005 сахрањених српских војника у француским колонијама, Мароку, Алжиру и Тунису, а пре свега у Сиди Абдали и Бизерти где је сахрањено око 833 војника.¹¹

Француска је земља у коју су српски ђаци и студенти радо одлазили још од средине XIX века, а са повратком прве генерације паризлија је све присутнији француски културни утицај.¹² Прво планско школовање у иностранству почело је од јесени 1839. године према плану тадашњег министра просвете Стефана Стефановића Тенке, и од те године српске власти су скоро редовно слале по неколико младих Срба у иностранство. Први српски студент уписан је на Сорбону 1841. године. Француска је, уз Аустрију и Немачку, била земља у коју је српска влада најчешће слала студенте. Доласком династије Карађорђевића на престо ојачале су везе између Србије и Француске.

Резолуцијом француске Народне скупштине 26. XI 1915. године Србима је омогућено школовање у Француској за време Првог светског рата.¹³ Током година емиграције Срба од 1916-1918. године велики број

¹⁰ Владислав Петковић Дис, српски песник, учитељ и царински службеник, био је извештач са фронта у Балканским ратовима. За време Првог светског рата, преживео је повлачење преко Албаније, одакле је пребачен на Крф, а затим транспортован у Француску где пише своју последњу збирку песама *Недовршене песме*. Дис је боравио у Марсељу, Ници, Паризу, као и у Српској колонији у нормандијском граду П'тит Далу. На добротворном концерту за српску сирочад, који су организовали француски и српски Црвени крст 24.VIII 1916. године у П'тит Далу, прочитан је чувени говор захвалности француском народу. Песник је погинуо при повратку у Грчку 1917. године, када је пароброд „Италија“ на коме је пловио пресрела и потопила немачка подморница у Јонском мору, код Крфа.

¹¹ Друштво пријатеља Алжира организовало је изложбу фотографија Српског војничког гробља у Алжиру 2007. године, у Дипломатском клубу у Београду. Изложбу је припремио познати сниматељ „Вечерњих новости“ Стеван Лабудовић, након боравка у Алжиру, на позив Министарства одбране. Другу изложбу фотографија Српског војничког гробља Дели Ибрахим у Алжиру организовао је Стеван Лабудовић у сарадњи са општином Врачар и Друштвом пријатеља Алжира 2013. године.

¹² Л. Сеги, *Студенти са данашње територије Војводине на европским универзитетима 1338-1919.*, Нови Сад 2010, 114; Љ. Трговчевић, *Планирана елита, О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Историјски институт, Посебна издања, Књига 43, Београд 2003, 33-43, 122-135, 179-183, 193-194, 211-216.

¹³ Љ. Трговчевић, *Срби у Француској током Првог светског рата*, Међународни научни скуп: Српско-француски односи 1904-2004 (Београд, 18-20. Октобар 2004), ур. М.

ђака и студената је примљен на школовање у француским градовима. Деца и омладинци из Србије, примљени на хоспитализацију и школовање, смештени су у преко осамдесет лицеја и колеца широм земље. У почетку, трошкове њиховог смештаја сносиле су локалне заједнице и француска држава, а касније и српска влада. Прва група ђака из Солуна стигла је у Француску већ крајем децембра 1915. године, а до краја јуна 1916. године примљено је 3.3000 српских ђака. Спискови српских ђака на школовању у Француској објављени су у неколико бројева листа „Велика Србија“ који је излазио у Солуну од априла 1916. године.¹⁴ Према подацима француског Министарства образовања и Министарства просвете Краљевине Србије из јула 1916. године, српски ученици су били распоређени у основним школама, колецима и лицејима у Ексу, Бордоу, Кану, Клермону, Шамбери, Греноблу, Лиону, Монпељеу, Паризу, Поатјеу, Рену, Тулузу и Алжиру.¹⁵

Створене су разне установе у Француској, а међу првима, у јануару 1915. године, Француско-српски комитет, у коме су деловале жене, супруге политичара и научника да би прикупиле помоћ српској деци и народу. Када је било потребно да се велики број српске деце пребаци са Приморја у Француску, комитет је добио нови назив „Српски народ у Француској“, а председавала су два посланика, Огист Бопа на Крфу и Миленко Веснић у Паризу. Комитет се састојао од Добротворног комитета, Акционог комитета, Бироа и Секретаријата. У раду комитета учествовало је преко 80 угледних личности из обе земље и они су бринули о хоспитализацији и школовању избегле српске деце.

Са усвајањем Резолуције у Скупштини, организацију хоспитализације преузело је француско Министарство образовања, а упоредо је основан Универзитетски комитет за помоћ српској омладини у децембру 1915. године. Председник Универзитетског комитета је био професор Луј Лијар, ректор Универзитета у Паризу, а секретар је био Куле, директор Националног бироа за универзитете и школе. Комитет су чинила и три српска представника за области основног, средњег и универзитетског образовања, председник Српске Краљевске академије Јован Жујовић, ректор Београдског универзитета Ђорђе Станојевић и доцент Милета Новаковић, професор Правног факултета.

Пошто је министар просвета је боравио на Крфу, створен је јединствени Школски биро 2. IV 1916. године, а Јован Жујовић је

Павловић, Ј. Новаковић, Београд 2005, 43-54.

¹⁴ Б. Младеновић, *Списак српских ђака у Француској у 1916. години*, Мешовита грађа – Miscellanea, Књ. XXX, Београд 2009, 135-141; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 288-291.

¹⁵ Љ. Трговчевић, *Прилог проучавању организације школовања српске омладине у Француској почетком 1916. Године*, Научни скуп, Србија 1916. године, Историјски институт, Зборник радова, Књига 5, ур. С. Терзић, Београд 1987, 261-269; У. Остојић-Фејић, *Српски студенти у Поатјеу у време Првог светског рата*, Сустрет или сукоб цивилизација на Балкану, Зборник радова, Књига 16, Историјски институт САНУ – Београд, Православна реч – Нови Сад 1998, 459-476.

овлашћен да руководи свим просветним питањима.¹⁶ Пријем и статус српских ђака касније је усаглашен посебним уговорима двеју влада, првим потписаним на Крфу 9. XI 1916. године о школовању ђака и студената, и другим, од 27. XI 1917. године који се односио на пријем у средње стручне школе. Мањи део је примао француске стипендије, док је за већину ђака и студената трошкове боравка сносила српска влада. Школски биро је обезбеђивао смештај, решавао проблеме везане за неподударност школских система и заостатака у образовању српске омладине. Курсеви француског језика организовани су у свим школама да би се српски ђаци лакше уклопили у нову средину. Посебан проблем представљао је смештај ученика учитељских, занатских и стручних школа и богослова, пошто они нису били обухваћени резолуцијом француске Народне скупштине из 1915. године. Студенти који су напунили 18 година, били су позвани да прекину школовање и пријаве се у српским колонијама ради регрутације, а основан је и ђачки батаљон у Жозијеу. Отворено је неколико матурских течајева у Мондофену, заврше школовање по програму из своје земље. Донета је Конвенција о школовању којом је регулисано основно, средње и универзитетско образовање, а питање средњошколског стручног образовања решено је пред крај рата, 1918. године.

Француске стипендије 1916/1917. године примало је 317 ђака и 84 студента, а 1918. године 291 ђак и 102 студента.¹⁷ Студенти из Војводине су школовани на Универзитету Сорбона у Паризу (1526-1919), Трговачкој академији у Паризу (1881-1919), Академији „Жилијен“ у Паризу (1869-1919) и Високој трговачкој школи у Антверпену (1901-1919).¹⁸ Поред француске финансијске помоћи, кредита и стипендија за српске студенте и ђаке, акцију је повео и Српски потпорни фонд. Осим тога, сваког 26. марта у свим француским школама обележаван је „српски дан“ када се говорило о Србији, њеној култури и прикупљала помоћ. Српски омладинци су се уклапали у разне културне активности, ђачке хорова, хорова богослове, ђачка књижевна друштва, ђачке драмске дружине, изложбе, концерте. Француска пошта је редовно прегледала преписку међу Србима и извештавала своје министарство да су задовољни условима живота у Француској, мада и носталгични. Међу српским емигрантима, било је и оних који су уз подршку српске владе били на специјализацији, па им је француска влада омогућила обилазак рудника, фабрика аутомобила, истраживање пловидбе реком, испитивање брана, државне железнице, а могућност упознавања са савременим достигнућима пружена је и официрима.¹⁹

¹⁶ Д. М. Жујовић, *Жујовићи и њихово доба, над сенима предака*, Београд 2013, 57-111.

¹⁷ Љ. Трговчевић, *Школовање српске омладине у емиграцији 1916-1918.*, Историјски часопис, Књ. XLII – XLIII (1995-1996), 147-167.

¹⁸ Л. Сеги, *Студенти са данашње територије Војводине на европским универзитетима 1338- 1919.*, Нови Сад 2010, 375-378.

¹⁹ Љ. Трговчевић, *Српски инжењери на студијама у иностранству до 1918.*, Путеви

Како се ближио крај рата српски министар просвете и црквених послова, Милош Трифуновић, све више је посвећивао пажњу пропаганди и културном животу Срба да би показао и другу страну народа који се прославио војничким подвизима. Тим поводом, обратио се Просветном одељењу у Паризу и покренуо иницијативу за оснивање Одбора за културну пропаганду, који је касније био познат као Културни одбор или Културна лига у Паризу. Трифуновић је желео да покаже свету нашу уметност, музику, књижевност, науку и историју једне старе цивилизације достојне великих народа. Министар је именовоао 16 чланова Културног одбор: Јован Цвијић, Михаило Петровић, Станоје Станојевић, Бранислав Петронијевић, Александар Белић, Јован Радонић, Живојин Ђорђевић, Коста Кумануди, Милета Новаковић, Бранислав Нушић, Риста Одавић, Гргур Јакшић, Василије Јовановић, Миодраг Ибровац, Светислав Петровић и Александар Арнаутовић.²⁰ По жељи чланова одбора, Јован Цвијић, професор на Сорбони, изабран је за првог председника. Након Цвијићеве оставке, Културни одбор је изабрао Александра Белића за новог председника. Основне делатности Одбора биле су везане за штампање књига и часописа, успостављање веза са научним друштвима, оснивање југословенске библиотеке, окупљање уметника и оснивање југословенских катедри на главним француским универзитетима, писање Кратке југословенске енциклопедије.²¹ Крајем 1918. године министар Давидовић је захтевао повратак свих чланова Одбора који више нису били потребни у Паризу. Након Конференције мира, на којој је седам чланова учествовало у југословенској делегацији, већина се вратила у домовину.²² Александар Арнаутовић је остао као једини представник Културног одбора у Паризу у лето 1919. године, и то углавном због обавеза које је имао као секретар Југословенског одсека у новооснованом Institut d'Etude Slave.²³

Француска је дала допринос од великог значаја за Србију током Првог светског рата. Пружила је финансијску и материјалну помоћ у јесен 1914. Године приликом протеривања аустроугарске војске, финансирала је и снабдевала Србију ратним материјалом до њене пропасти крајем 1915. Године. Финансирала је наоружање српске војске на Солунском фронту од

српског инжењерства током XIX века, Београд 1994, 148-167.

²⁰ Архив Српске академије наука и уметности, фонд Александра Белића (АСАНУ, Белић), III-3062: одлука министра просвете од 7/20. 2. 1918. Све чланове Одбора шеф Просветног одељења из Париза Сава Урошевић је обавестио о именовану 2/15. марта и заказао је први састанак за 5/18. март. Чланства су се писмено прихватили др. Василије Јовановић (исто, III-3022, 6/19. 3- 1918) и Светислав Петровић из Монпељеа (III-3030, 2/15. 4. 1918).

²¹ Љ. Трговчевић, *Идеје о писању југословенске енциклопедије током првог светског рата*, Историјски часопис, Књ. XXIX-XXX, 513-525.

²² В. Стојанчевић, *Политички и међународни положај Србије од уједињења 1. Децембра 1918. До Париске конференције мира 1919.*, Научни скуп, Србија на крају Првог светског рата, Историјски институт, Зборник радова, Књига 8, ур. С. Терзић, Београд 1990, 9-21.

²³ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе, 1914-1920.*, Београд 1986, 91- 96, 106-114.

1916. године, смештај и школовање српских избеглица у Француској. Од 1918. Године Француска је подржала југословенско уједињење и стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на конференцији мира у Версају 1919. године. Генерације ђака и студената школованих у Француској били су интелектуална елита у новој држави. Француски утицај се осећао у политици, војсци, финансијама, привреди и култури.²⁴

²⁴ Љ. Димић, *Influence culturelle française dans le royaume de Yougoslavie*, Међународни научни скуп: Српско-француски односи 1904-2004 (Београд, 18-20. Октобар 2004), ур. М. Павловић, Ј. Новаковић, Београд 2005, 72.